

50.

HAZRET-İ ÂİŞE'NİN HADİS TENKİDCİLİĞİ

Doç. Dr. Mehmed S. HATİBOĞLU

İslâmın temel Kitâbının en geniş tefsiri, ve Şeriat yönünden onun tamamlayıcısı durumunda olan Sünnet ve Hadis ilmini öğrenme ve yayma çalışmalarının bizzat Hz. Peygamberin rehberliğinde başladığı ve bu mühim hizmete, bütün Sahâbenin, imkânları ölçüsünde katıldıkları mâlûmdur.

İslâmı anlamak, Kur'ân-ı Kerim'in: "En güzel misal" olarak tavsif ettiği ¹ İslâm Peygamberinin iyi anlaşılıp doğru takdim edilmesi şartıyla ancak mümkün olacağı içindir ki, daha Asr-ı Saâdetde, tam mânâsıyla bir islâmî tenkîd ve murâkabe faaliyetinin her mertebeden müslümanlar arasında ve her sâhada sürdürülmüş olduğunu görüyoruz. Zirâ, her çeşid haberde doğruyu araştırmak ve onu kabûl etmek Kur'ân-ı Kerim'in emridir², ve bu emrin ifâsında şahısların ictimâî durumlarının hiçbir dahli yoktur. Asırlar boyu devam edecek olan bu gayretlerin tek hedefi, tekrar edelim, Hz. Peygamberi, ve dolayısıyla İslâmiyeti, mümkün olduğu derecede hatâsız ve eksiksiz takdim edebilmektir.

Başta da işâret ettiğimiz üzere, bu ana hedefin hizmetkârları olan ilk tabakayı Sahâbey-i Kirâm teşkil eder. Onların bu yolda yaptığı ilmi tenkîdler, İslâm kültür târihinin en parlak örnekleri olarak sayılabilir. İslâmî öğretme çalışmalarını sırasında Sahâbe'nin birbirlerinin eksikliğini tamamladığı, yanlışını düzelttiği, hattâ tezkîbe dahî gittikleri vâkîdir. Ama bu, sırf Kur'ân ve Peygamber yanlış anlaşılmasın, İslâm yanlış öğretilmesin diyedir.

İlk tabaka islâm âlimlerinde gördüğümüz bu hâl, ilk bakışta tereddüd uyandırabilirse de, keyfiyet tamâmiyle normaldir. Çünkü bütün Sahâbe, Hz. Peygamberin muhîtinde sabah akşam bulunuyor, her sözüne, her fiiline şahîd oluyor değildi. Ayrıca, yaratılış ve imkânlar bakımından, hepsinden aynı fikrî ve zihnî seviyeyi istemeye de mahal yoktu. Bu yüzden onlarda, husûsiyle dîni mâlûmât sâhasında, bazı farklı veya mütenâkız anlayışların vücud bulmuş

1 33. Ahzâb/21.

2 49. Hucurât/6.

olmasını tabii karşılamak gerekir. Ne var ki, herbiri, diğerinde gördüğü eksikliği ve yanlışlığı giderme lüzûmunun dinî şûûruna sâhib bulunuyordu. Bilhassa Hadis ve fıkıh kitapları bu nevî ilmi yardımlaşma misalleriyle doludur.

İşte bu islâmî ilim zihniyetinin pek çok mümessili arasında en müstesnâ yeri, en büyük Islâm âlim kadını olan Hz. ÂİŞE işgal etmektedir. Onun geniş kültürünün mahsûlü olan tenkidlerinden bazısını kaydetmek sûretiyle ilmi sâhadaki islâmî tenkid anlayışını onun şahsında müşahhaslaştırma imkânımız olacaktır. Önce kendilerinin kısa bir hayat hikâyelerini verelim:

Tabakât ve Hadis kitaplarının bildirdiğine göre:

Hicretten 8 sene evvel Nübüvvetin 4. senesinde (M. 614) Mekke'de doğmuşlardır.

Hicretten 2 veya 3 sene önce, Hz. Hatice'nin vefâtını müteâkip, Hz. Peygamber ile nikâhlandı. Bu sırada 6 veya 7 yaşlarında idi.

Hicri 2. senenin Şevvâl'inde (Nisan 624), Bedir dönüşü, Hz. Peygamberle düğünü oldu, 9 yaşlarında idi¹.

Evliliği 8.5 sene sürdü. Peygamberin vefâtında 18 yaşlarındaydı.

36/656'da, 43 yaşında Cemel harbine iştirak etti.

Hz. Peygamberden sonra 47 sene daha yaşayarak, 65 yaşında iken, Medine'de, Hz. Muâviye'nin hilâfeti devrinde, 17 Ramazan 58/13 Temmuz 678 Salı gecesi vefat etti.

Medine vâlisi Mervân bu sırada Umre'de olduğu için, cenâze namazını, onun vekili Hz. Ebû Hureyre kıldırdı.

İlmî Mevkii

Hz. Âişe, Arabların neseb ve tarihleri üzerinde mütebahhir bir zât olan babası Hz. Ebû Bekir'in evinde büyümüşdü. Daha sonra vahiy kaynağına geçti. İlim membana en yakın kimse sayılabılırdi. Bu bakımdan, başkalarına nasib olmadık bilgilere sâhib oldu. Bilmediği ve anlamadığı herşeyi Peygamberden soruyordu. Bu öğrenme imkânlarını, yüksek zekâ ve ilim aşkıyle en geniş ölçüde kullanan Hz. Âişe'nin, Peygamberin vefatlarından sonra bir yarım asır Sünnet kaynaklığı yapmış olması, kendisinden rivayet edilen hadislerin de bin-

¹ 3 Evlendiği zaman yaşının 18 civarında olması lâzım geldiği hakkında Ömer Rıza DOĞRUL'un mütâlaası için bk. *Asr-ı Saâdet* II, 1007-1013; V, 14-25.

lere ulaşmasını mümkün kılmıştır. Aralarında Halifelerin de bulunduğu en büyük Ashâb, pek çok müşkilin halinde ona başvurmuştur.

Ebû Mûsâ'l-Eş'arî (ö. 50/670?), ki, çeşidli valiliklerde de bulunmuş ilk müslümanlardandır: "Hz. Peygamberin Ashâbı, herhangi bir meselede şübhe etseler ve onu Âişe'ye sorsalar, muhakkak onda buna dâir bir bilgi bulurlardı" diyor⁴.

Hız. Âişe'den ilim alanlardan, Kûfe fakîhi Mesrûk (ö. 62/682): "Hz. Muhammed'in ileri gelen Ashâbını gördüm, Hız. Âişe'den ferâiz soruyorlardı" müşâhededinde bulunuyor.⁵

Yine Hız. Âişe'den feyz alanlardan, Mekke'nin meşhûr âlimi Atâ ibn Ebî Rebâh'ın (25-114/646-732) Ona olan hayranlığı pek derindir: "Âişe, diyor, insanların en fakîhi, en âlimidir"⁶.

Kaynaklarımızda diğerk pek çok âlimin bu kabilden beyan ve takdirleri hayli yekûn tutmaktadır.

İlmî faaliyeti :

Hız. Âişe sâdece hadis nakilcisi değıl, aynı zamanda müfessirdir, fakih ve hatîbdir. Devrinin Arab târihi, Ensâb, Şiir ve Tıb sâhalarında derin bilgi sâhibidir. Rivâyet ettiğı hadislerin şuûruna ermiş bulunduğu gibi, kendisine ulaşan rivayetleri de, yüksek islâmî kültürüne göre değıerlendirmekte ve râvileri kim olursa olsun, bunlardan yanlış veya eksik bulduklarını düzeltme vazifesini hakkiyle yerine getirmektedir.

Hız. Âişe'nin İslâm ilmine yaptığı hizmetlerin belki de en büyüğünü, işte onun bu çeşid rivayetlere yaptığı tenkidleri, yâni Hadis istilâhiyle: istidrak'leri teşkil eder. Bunları islâm âlimleri müstakil kitaplarda toplamaya çalışmışlardır.

Tenkidlerine tahsis edilmiş eserler :

Bu sahada en eski te'lif, Hatîb Bağdâdi'nin muhaddis arkadaşlarından, Ebû Mansûr Abdu'l-Muhsîn ibn Muhammed eş-Şihî'nin (421-489/1030-1096), ismi "el-Kifâye" olması muhtemel' bir cüz'üdür. Bunda, isnâdlariyle birlikte 25 hadis kaydettiğinden bahsedilir⁸.

4 *Ibn Sa'd* II, 375 (IIu, 126); *Ahvezi* X, 380, r. 3970.

5 *Ibn Sa'd* a. y.; *Mustedrek* IV, 11.

6 *Mustedrek* IV, 14; *Nubelâ* II, 130.

7 Bk. *İcâbe* s. 93.

8 *Fehrese* 174; *Aynu'l-İsâbe Mukaddimesi*; *Terâtib* II, 433. Haydarâbâd Saîdiyye Kütüb-hânesinde bu eserin mevcûd olduğı bildirilmektedir, *el-Fihrisu'l-Meşrûh*, r. Hadis 360.

İkinci ve en geniş eser, Mısırlı Şâfiî âlim Bedru'd-Dîn ez-Zerkeşi'ye (745-794/1344-1392) âiddir. Aslen Türk olan bu büyük âlimin kitâbı: الامصابة الاجابة: "عين الامصابة في استدراك عائشة على الصحابة" ismini taşıyor. İstidrâkler, ilgili şahıslara göre sıralanmıştır⁹.

Üçüncüsü ise, Suyûtî'nin (849-911/1445-1505): "عين الامصابة في استدراك عائشة" ismiyle, yukarıdaki esere yaptığı telhistir. İstidrâkleri fıkıh bâb-larına göre (Salât, Cenâiz, Sıyâm, Hac, Bey,⁹ Nikâh..) sıralamış, Zerkeşinin eserine bâzı çıkarma ve eklemelerde bulunmuştur¹⁰.

HZ. ÂİŞE'NİN İSTİDRÂKLERİ

Hiz. Âişe'nin dinî tenkidleri başlıca iki sâhada olmuştur:

- Hatâlı rivayet edildiklerine kâni olduğu hadislere karşı,
- Kendi devri âlimlerinin yanlış gördüğü fetvâlarına karşı.

Aşağıda her iki sınıfa âid birkaç misal vereceğiz:

A. HADİS SÂHASINDA

● Başta Muvatta¹¹, Buhâri¹² ve Müslim¹³ olmak üzere, belli başlı bütün hadis kitaplarının küçük farklarla kaydettikleri bir hadis vardır: "ان الميت يعذب بيكاه" ان الميت يعذب بيكاه: "أهل عليه: Ölü, yakınlarının kendisine ağlaması yüzünden azâba uğratılır".

Hiz. Peygamber'in bu kelâmı nezaman, nerede ve hangi mânâda irâdettikleri ve ölünün azab çekmesinin sebepleri üzerinde herbiri bir hadise dayanan pek çok görüş ve te'viller ileri sürülmüştür. Hadisin zâhiri mânâsını kabul edenler arasında Hiz. Ömer ve oğlunun da bulunduğunu kendisine naklettikleri zaman Hiz. Âişe keyfiyeti şu şekilde vuzûha kavuşturmuştur: "Siz, yalan söylemez, yalanla itham da edilmemiş iki zâtan hadis rivayet ediyorsunuz, fakat

9 Eser, Saîd el-Efğânî'nin tahkikiyle, ilk defa olarak Dimeşk'te, 1358/1939'da, 183 sahife hâlinde basılmıştır.

10 *Keşfü'z-Zunûn* 1181, 1384; *Terâtib* II, 433-434. GAL S 11, 189. Süleymaniye nüshaları için bk. 708/124 (y. 355-357); 1029/6 (y. 66-73); 1030/2 (y. 5-8). Suyûtî, işbu telhisinin sonunda: "Zerkeşi'nin kitâbından istidrâk sayılamıyacak olanları çıkardım ve onun kaydetmediği şu ziyâdelerde bulundum" diyerek iki hadis daha serdetmekte ise de, bunların ilki istidrâk sayılamıyacağı gibi (kş. *Ahvezi* V, 569-570), ikincisini de aslında Zerkeşi kaydetmiştir (*İcâbe* 140). Suyûtî'nin gözünden kaçmış olmalıdır.

11 I, 234, r. 37.

12 II, 80-81.

13 II, 638-644.

kulak hatâ yapabilir. ... Hz. Peygamber bir Yahûdînin mezarı yakınından geçmişti, yakınları baş tarafına oturmuş ağlaşıyorlardı. Bunun üzerine: Bunlar ağlayıp duruyor halbuki o kabrinde azâb çekmekte, buyurmuşlardır. ... Size bu hususta Kur'ânın rehberliği yeter: Kimse kimsenin günâhını çekmez¹⁴."

Bu Yahûdînin azab çekmesinin sebepleri arasında, hayatta iken işlediği günahları, veya arkasından mâtem tutulması gibi, münker bir şeyi vasiyet etmiş olması gösterilmektedir¹⁵.

İmâm Muhammed'in bildirdiğine göre, İmâm-ı A'zam Ebû Hanife (80-150/699-767) Hz. Aişe'nin görüşündedir¹⁶. Kezâ İmâm Şâfiî (150-204/699-820) aynı kanâatte oluşunu şu şekilde açıklıyor:

"Hz. Âişe'nin rivayeti, Kitâb ve Sünnetin delâletiyle sahih görünüyor. Kitab'daki deliller şu âyetlerdir: *Kimse kimsenin günâhını çekmez*¹⁷, *Kişiyeye ancak yaptığı şey verilecektir*¹⁸, *Kim zerre kadar iyilik yaparsa onu görür, kim zerre kadar kötülük yaparsa onu görür*¹⁹, *Herkes yaptığı bula-cak*²⁰. Sünnetten delile gelince: Hz. Peygamber bir adama: Şu yanındaki senin oğlunmu? diye sordu. O zat: evet, deyince: Bak, dedi, ne o senin işleyeceğin cinayetten mes'uldür, ne de sen onunkinden. Böylece Hz. Peygamber tıbbı Cenab-ı Hak gibi bildiriyor ki, nasıl bir kimse kendi yaptığı, başkasının lehine veya aleyhine yazdıramazsa, öylece herkes de, işlediği cinayetten bizzat mes'uldür..."²¹.

Hz. Aişe'yi destekleyen hadisler arasında, Zerkeşi (ö. 794/1392), bâzı müslüman mevtâyâ Hz. Peygamberin ağlamış olduğunu ve ağlayanlara da mânî olmadığını bildiren rivayetleri göstermekte, âlemlere rahmet olması hasebiyle, Peygamber Aleyhisselâm'ın, onların azâbına sebep olacak bir şey yapmasının muhâl olduğunu söylemektedir²².

*

14 35. Fâtır/18.

15 Bk. *Aynî* IV, 86.; *Askalâni* III, 97; *Kastallâni* II, 383..;

16 *Muvatta-Şeybâni* 113, r. 320.

17 6. En'am/164; 17. İsrâ/15; 35. Fâtır/18; 39. Zümer/7; 53. Necm/38.

18 53. Necm/39.

19 99. Zilzâl/7-8.

20 20. Tâhâ/15.

21 *Beyhâki* IV, 73.

22 *İcâbe* 112-113.

Hemen bütün cemiyetlerde ve devirlerde, birtakım şeyleri, bazı günleri, yerleri veya şahısları uğursuz addetme vâkiasının mevcûd bulunduğunu biliyoruz. Bundan, tabiatıyla Arab cemiyeti de hâric kalacak değildir. Meselâ bir müslüman Hz. Peygambere gelmiş ve: “Yâ Resûlallah, biz bir önceki evimizdeyken, sayımız fazla, malımız fazla idi, ötekine geçtik, sayımız azaldı, malımız azaldı” şeklinde şikâyetle bulunarak²³, taşındığı yeni evinin netâmeli çıktığını ileri sürmüş, bunun çâresini istemiştir.

Câhiliyye devrinden arta kalan bu çeşidden iddiâ ve tatbikatın izâlesinde Hz. Âişe en büyük hizmeti görenlerdendir. Meselâ Şevvâl ayında (iki bayram arası) evlenmenin uğursuzluk getireceği inancını devam ettirenlere, Peygamberin tatbikâtını misal göstererek karşı çıkan odur²⁴.

Hz. Peygamberin bu yoldaki irşâdlarından bazılarının, her müslüman tarafından aynı şekilde kavranamadığı zamanlar da oluyor ve münevver müslümanlar arasında dahî fikrî ihtilaflar vücud buluyordu. Aşağıda Mü'minlerin Annesi'nin böyle bir meseleyi nasıl hallediyor olduğunu göreceğiz:

● Birkaç Sahâbe tarafından şu mealde bir hadis rivayet edilir: “انثوم في الدار و المرأة و الفرس Uğursuzluk evde, kadında ve attadır”²⁵.

Bu ibâre: “Şâyed uğursuzluk diye birşey olsaydı, bu sayılanlarda olurdu” şeklinde de aynı kaynaklarda verildiği için, gerçeğin tesbiti, ancak Hz. Âişe'nin tavzihiyle mümkün olmuştur. Şöyle ki:

Benû Âmir kabilesinden iki zât, Hz. Âişe'nin huzuruna varıp, Ebû Hureyre'nin Hz. Peygamberden yukarıdaki şekilde rivayet etmekte olduğunu haber verirler²⁶. Hz. Âişe bunu duyunca fevkalâde sinirlenmiş ve Kur'ân üzerine yemin ederek şöyle demiştir: “Bu söz, Peygamberin kendi sözü değildir, sâdece, Câhiliyye devri adamlarının böyle söylüyor olduklarını hikâye etmişlerdir”.

Bahis konusu hadis, ileriki asırlarda dahî pekçok ihtilaf ve te'villere mevzû teşkil etmiştir. Hz. Âişe'nin Ebû Hureyre'ye mütevaccih bu reddiyesini kabûl etmeyenler arasında, meselâ İbnu'l-Cevzi, Kastallânî ve İbn Hacer vardır. Dayandıkları nokta, adı geçen hadisin isnâdlar bakımından sağlam,

23 *Ebû Dâvûd*, II, 345.

24 *Aynî* VI, 601.

25 *Muvatta* 972; *Buhari* III, 217; VI, 124; VII, 31; *Muslim* 17 47-8; *Ahvezi* VIII, 110-114; *Ebû Dâvûd* II, 342-345; *Nesai* VI, 220...; *Aynî* VI, 599-602; IX, 380; X, 213; *Askalânî* VI, 39; IX, 108; X, 189; *Kastallânî* V, 70.

26 *Musned* VI, 246...

başka Sahâbeden de aynı şekilde rivayet ediliyor olmasıdır. Meseleyi Kur'an zihniyetiyle mütâlaa edenler ise, Hz. Aişe'nin görüşüne katılırlar:

Şâfiî âlimlerinden Ali İbn Abdî'l-Kâfi es-SUBKÎ (683-756/1284-1355), *Eşlerinizden ve çocuklarımızdan size düşman olanlar bulunabilir....*²⁷ meâlindeki âyet muvâcehesinde, uğursuzluğun, belki düşmanlık ve fitne kaynağı olan kadınlardan gelebileceğini, yoksa hükmün hepsine teşmil edilemeyeceğini belirttikten sonra şöyle demektedir: "... Bu, hiçbir âlimin söyleyeceği şey değildir. Kim böyle derse câhilin tekidir. Yağmurun yağmasını yıldızlara bağlayan kimseyi kâfir gören Cenâb-ı Hak²⁸, herhangi bir kötülüğü, hiçbir dahli yokken, kadına yamayan kimseye ne demez!"²⁹.

*

Buraya kadar kaydettiğimiz istidraklerinde Hz. Aişe'nin, yanlış anlaşıl-
mış hadisleri nasıl yerlerine koyuyor olduğunu görmüş bulunuyoruz. Şimdi de,
muâsurlarınca verilmiş bâzı dînî fetvâlardan yanlış gördüklerini düzeltiş tar-
zına dâir birkaç misal vereceğiz.

B. FETVÂLAR SÂHASINDA

Hadis ve fıkıh usûl kitaplarında Sahâbeden nakledilen fetvâlara ayrı bir önem verilmiş ve bunlarda Sahâbenin, Hz. Peygamberden edindikleri bir mâlûmata dayanmış olabileceklerinden hareketle, mezkûr fetvâların merfû hadisler derecesine çıkarıldığı olmuştur. Bu telakkinin, Hadisciler çevresinde, Hicrî II. asrın başlarında yerleşmeye başladığı kabul edilebilir. Nitekim Medîneli âlim, muhaddis Sâlih ibn Keysân ile (ö. 140/757'den sonra) meşhûr İbn Şihâb Zuhri (ö. 124/742) birlikde hadis derlemeye başladıkları zaman, Sâlih, Zuhri'nin aksine, Sahâbe kavillerini yazmamıştır, zirâ, daha sonra pişman olacağı üzere, başlangıçta onları Sünnetten saymıyordu³⁰.

Sahâbe görüşünün Şeriatteki yerine dâir İbn Teymiyye'nin (661-728/1263-1328) şu ifâdesini kaydedelim:

"Sahâbenin kavilleri, şâyed intişar eder de, kendi devirlerinde inkâr edilmezlerse, Ülemânın ekserisine göre bunlar *Hüccet*'dir. Eğer ihtilaf etmişlerse, ihtilaf noktalarında Allah ve Resûlüne başvurulur. Onların ihtilafı oldukları

27 64. Tegâbun/14.

28 Alimimizin işaret ettiği hadis için bk. *MM VI*, 239, str. 29.

29 *Zurkânî IV*, 217; *Askalânî IX*, 108.

30 *Ibn Sa'd II*, 388-9 (IIu, 135).

kavlin hüccet olmadığı üzerinde Ülemânın ittifâkı vardır. Bir Sahâbî bir kavilde bulunmuş, başkaları bunun hilâfını bildirmemiş, fakat bu kavil intişar da bulunmuş ise, mesele ihtilâftir. Ekseri âlimler onu hüccet sayar, Ebû Hanîfe, Mâlik... gibi³¹.

● Bir bakıma fevkalâde bir kıymet ifade eden Sahâbe görüşlerinin, bazan dînî tatbîkatta ne türlü hatâlara sevk edebilmiş olduğuna dâir hayli misal vardır. Bazı kaynaklarda Ebû Hureyre'nin fetvâsı olarak geçen aşağıdaki hadis bunlardan birisidir:

”إِذَا نُوذِيَ لِلصَّلَاةِ، صَلَاةَ الصُّبْحِ وَ أَحَدَكُمْ جَنَّبَ فَلَا يَصُومُ يَوْمَهُ“³².

Meselenin cereyan tarzını Buhârî³³ ve Muslim'den³⁴ hulâsaten kaydedelim:

Yedi meşhur fakîhten Tâbîi Ebû Bekr ibn Abdurrahmân (ö. 93/712?), bir va'zında Ebû Hureyre'nin: -Kim cünüb halde sabah ederse, o gün oruç tutmasın- dediğini duymuştur. Bu hükmü, babası, yine Tâbîilerden, Abdurrahmân ibnu'l-Hâris'e (ö. 43/663) naklediyor. Abdurrahman'ın buna gönülyatmamıştır. Birlikte kalkıp Hz. Aişe ile Hz. Ummu Seleme'ye (ö. 60/680?) giderler³⁵. Her iki Ummu'l-Mu'minin, Peygamberin fiiliyatını delil göstererek, Ebû Hureyre'nin görüşünü nakzetmişlerdir. Bu neticeyi alan baba-oğul, kalkıp Mervân'ın (2-65/624-684) yanına çıkarlar. Mervân bu sırada Medîne vâlisidir³⁶ ve Abdurrahmân'a, Peygamberin hanımlarından aldıkları cevabı gidip Ebû Hureyre'nin yüzüne çarpmasını söyler. Fakat Abdurrahman bu muâmeleyi hoş karşılamaz. Bir zaman sonra, bir vesileyle, Ebû Hureyre'ye durumu anlatma fırsatı bulur. Karşılık olarak Ebû Hureyre, va'zında bahsettiği hükmü, Peygamberden bizzat duymuş olmadığını, kendisine Fadl ibn Abbâs'ın (ö. 18/639)

31 *Fetâvâ* I, 408.

32 Hemmâm'ın (ö. 101/718) *Sahife*'sinde 32 rakamlı hadis. Meselâ *Musned*'in VI. cildinin 99, 184, 203, 245, 266. sahifelerinde Ebû Hureyre'nin sözü olarak geçmekte, 216. sahifesinde ise Hz. Peygamberden nakledilmektedir.

33 II, 232-3.

34 S. 779-781.

35 Vak'amın başlangıcı, bir rivayette şöyledir: "Tâbîi Ya'lâ ibn Ukbe birgün oruç tutmaya niyetlenip yatar. Sabahleyin cünüb uyanınca, ne yapacağını sormak üzere Ebû Hureyre'ye gider. Bu Sahâbî ona orucunu bozmasını söyler. Ya'lâ pek mutmain değildir. Mervân'a başvurur. Orada Abdurrahman ibnu'l-Hâris vardır... *Tahâvî* II, 103.

36 Onun ilk tayini 41-49/661-669 tarihlerinde olduğuna göre, bahse mevzû hâdisenin 41-43/661-663 arasında cereyan etmiş olması gerekir.

rivayet ettiğini söyler ve Peygamber hanımlarının bu mevzûda kendisinden daha salâhiyetli olduklarını kabûl ederek fetvâsından döner³⁷.

Bu hadisin tatbiki sadedinde Tahâvî (229-321/844-933), Ebû Hureyre'nin hadisini kabul eden kimselerin, ona göre amel ettiklerini, diğerlerinin de ona uymadıklarını söylemekte³⁸ ve Ebû Yûsuf ve Muhammed'in bu ikincilerden olduğuna işaret etmektedir³⁹.

Şâyed yukarıda isimleri geçen Tâbiî âlimlerinin, kendi islâmî anlayışlarına ters düşen bir hükmün aslını tahkik himmetleri olmasaydı, belki de bütün müslümanlar, mezkûr durumlarda oruçlarını, Ebû Hureyre'nin va'zına kurban etmiş olacaktı!

● Hac veya Umre için ihrâma girmiş bir kimseye yasak olan bazı fiiller vardır: güzel koku sürünmek, dikişli elbise giymek, avlanmak gibi. Bir de, ister Cenâb-ı Hakkın rızası için olsun, ister keffâret için, Mekke'ye kesilmek üzere kurbanlık gönderme sünneti vardır ki, buna hedy denir. Hedy'i gönderen kimse kendi memleketinde kahr. İşte böyle birisinin durumu, Hicrî I. asrın ilk yarısı sonlarında, Basra ilâhiyatçılarını meşgul eden meselelerden birisi olmuştur. Bu noktada İbn Abbâs'ın şu fetvâsına sâhibiz:

“من أهدى هدياً حرم عليه ما يحرم على الحاج حتى ينحر الهدى: Kim bir Hedy gönderirse, ona, Hacca gitmiş kimseye haram olan şeyler, Hedy kurbân edilinceye kadar, haram olur”⁴⁰.

İbn Abbâs, bin altıyüz küsur hadis rivayet etmiş âlim Sahâbilerdendir. “Tercumânu'l-Kur'ân” lakabıyla meşhurdur. Peygamberin vefatlarında 13 yaşında olduğu, Hz. Peygamber'den bizzat 10 kadar hadis işittiği, Cemel, Sıffin ve Nehruvân harblerine H. Ali tarafında katıldığı, şehâdetine kadar onun Basra vâililiğini yaptığı, Emevîler zamanında siyâsî hayattan çekildiği, 68/687 de Tâif'de vefat ettiği mervîdir⁴¹.

Peygamberin sağlığında doğmuş olduğu bildirilen Medîneli büyük Tâbiilerden Rebîa ibn Abdillâh ibni'l-Hudeyr (ö. 93/712)⁴², Basra'da, 36-40/

37 Fetvâsından döndüğü bildirilenler arasında Atâ ibn Ebî Rebâh (25-114/646-732) ve Ebû Hureyre'nin dâmâdı Saîd ibnu'l-Museyyib (15-94?/636-713) bulunmaktadır, *Beyhâki* IV, 215. Bu hadis için ayrıca bk. *İubâr* 136-138; *Beyhâki* IV, 213-215; *Tahâvî* II, 102-107.

38 II, 103.

39 II, 107.

40 *MM* V, 58, str. 11 (*Muvatta* I, 340-1; *Buhâri* II, 183; VI, 239; *Muslim* 959....).

41 Bk. *Tehzîb* V, 276-279, r. 474.

42 Bu zât için bk. *İbn Sa'd* V, 27 (V, 17); *Buhâri-Târih* II, 281; *İstîâb* r. 761; *Tehzîb* III,

656-661 seneleri arasında Hz. Ali'nin vâililiğini yapmış olan İbn Abbâs'ı, Basra Mescidinin mimberinde "متجر دأ": ihramlı halde" görmüştür. Rebîa, müteâkıben Abdullah ibnu'z-Zubeyr'e (ö. 73/692) mülâki oluyor ve bu meseleyi kendisine açıyor. Abdullah'ın cevabı şudur: "Ka'benin Rabbine yemin ederim ki bu bid'at'tir"⁴³.

Basra'da, Ziyâd ibn Ebîhi'nin 45-53/665-673 senelerindeki vâililiği sırasında, İbn Abbâs'ın fetvâsına göre amel edenler bulunduğu, hattâ bizzat Ziyâd'ın bunlar arasında olduğu anlaşılıyor. Ortada fikhî bir ihtilaf vardır, fakat çözüm imkânları da vardır.

Ziyâd, meseleyi bir mektubla Hz. Âişe'den soruyor. Alınan cevaba göre iş, İbn Abbâs'ın dediği gibi değildir. Zîrâ Hicrî 9. senede, Hz. Peygamber Haccâ bizzat gitmeyip, kendi yerine Hz. Ebû Bekir'i göndermiş, tabii Hedyini de birlikte, fakat bununla beraber, günlük yaşayışında hiçbir değişiklik olmamıştır.

Kaynaklarımız, İbn Abbâs'ın bu görüşte yalnız olmadığını, İbn Ömer, Kays ibn Sa'd gibi Sahâbîlerin, Nehâî, Atâ, İbn Sîrîn gibi Tâbii âlimlerinin de aynı görüşte olduklarını bildirmektedir⁴⁴.

Bu durum karşısında Hz. Âişe'nin tavzihinin belirttiği kıymeti İmam Zuhri (50-125/670-742) şöyle kaydediyor:

"Bu mevzûda halkın körlüğünü gideren ve onlara Sünneti açıklıyan ilk kimse Hz. Âişe'dir. Halka Âişe'nin kavli ulaşınca, onunla amel edip, İbn Abbâs'ın fetvâsını terkettiler"⁴⁵.

Bu fetvâyı terkedenler arasında Hanefî İmâmları⁴⁶ ve İmâm Mâlik de⁴⁷ bulunmaktadır.

*

İslâm fıkıh mezheplerinin fer'î meselclerde birbirlerinden bazı farklılıklar göstermesinin en mühim sebeplerinden birisini, muhakkak ki, hadisleri gerçek hüviyetleriyle aksettirmekte râvîlerin her zaman başarılı olamaması teşkil eder. Bu durumun dinî tatbîkatta tevliid ettiği karışıklığın müşahhas misalleri pek çoktur. Mevzûmuzu ilgilendiren bir tanesini burada kaydedeceğiz.

43 *Tahâvî* II, 267; *Askalâni* III, 354.

44 *Tahâvî* II, 264-268; *Askalâni* III, 354-355; *Aynî* IV, 717-718.

45 *Beyhakî* V, 234.

46 *Tahâvî* II, 267;

47 *Muvatta* I, 341-2.

● İkinci namazlarından sonra, güneş batıncaya kadar, namaz kılmıyacağı bildirilen hadisler erbâbının malûmudur. Bunun aksini bildirenlerine de, hattâ Hz. Aîşe'den mervî olarak, sıkça rastlanır⁴⁸. Bu arada Zeyd ibn Sâbit'in (ö. 50/670?), bu çeşidden ters rivayetler kendisine ulaştığı zaman, Hz. Âişe'yi inkar sadedinde: "Biz (bu noktada) Hz. Peygamberi Âişe'den daha iyi biliriz" dediği ve Hz. Aîşe'den aşağıda nakledeceğimiz izâhâtın aynısını verdiği mervîdir⁴⁹.

İslâm ibâdet târihi bakımından târihi bir kıymet arzeden rivayetimizin râvîsi Abdullah ibnu'l-Hâris ibn Nevfel'dir.

Bu Hâşimî zât, Medîne'de, Hicretten 11 sene önce doğmuştur. Sâhâbeden olduğu da söylenir. Babası ile Basra'ya göçtü. Yezid vefat edince, Basralılar onu başa geçirdiler. 64-65/683-685 senelerinde, burada, İbnu'z-Zubeyr'in bir sene vâililiğini yapmış, daha sonra Haccâc'dan kaçarak Umân'a gitmiş, Hicri 79 veya 84'te (M. 698, 703) orada vefat etmiştir⁵⁰.

İşbu İbnu'l-Hâris şöyle anlatıyor:

"Muâviye (Medine'yi ziyâretinde, birgün) ikindiye kıldırması, (Mescid-den) ayrıldı. Bir kısım cemâat ise, ikindiden sonra namaz kılmaya devam ediyorlardı. (Odasına) girdi, ben de yanında idim, İbn Abbâs çıkageldi. Muâviye ona divanda yer açtı, yanına oturttu ve sordu: Halkın kılmakta olduğu bu namaz ne ola? Hz. Peygamber'in böyle bir namaz kıldığını görmediğim gibi, kılınmasını da emretmiş değildir. İbn Abbâs cevâben: Bu namazı İbnu'z-Zubeyr'in fetvâsı üzerine (kılıyorlar), dedi. (Az sonra) İbnu'z-Zubeyr geldi, selâm verip oturdu. Muâviye ona şöyle dedi:

— İbnu'z-Zubeyr, halka kılmalarını emrettiğin bu namaz ne namazdır? Hz. Peygamberin onu kıldığını görmediğim gibi, kılınmasını emretmiş de değildir. İbnu'z-Zubeyr cevâben:

— Ummu'l-Mu'minin Hz. Aîşe, bu namazı Hz. Peygamberin, kendi evinde iken, kılmış olduğunu bana bildirmiştir, dedi.

İbnu'l-Hâris daha sonra hâdiseyi şöyle naklediyor:

Bunun üzerine Muâviye, benimle birlikte bir zâtı Hz. Aîşe'ye meseleyi sormamız için gönderdi. Hz. Aîşe'nin yanına girdim, İbnu'z-Zubeyr'in söylediklerini naklettim. Bana: İbnu'z-Zubeyr iyi belleyememiş, dedi ve işin aslını

48 Meselâ *Musned* VI, 50, 109, 113, 134, 159, 176.

49 *el-Fethu'r-Rabbâni* II, 293-294.

50 *İbn Sa'd* V, 24-26 (V, 15-16); *İstîâb* r. 1500; *Tehzib* V, 181.

anlattı: Gerçekten de bir defasında Peygamber aleyhisselâm Hz. Aişe'nin evinde, ikindiden sonra, iki rek'at namaz kılmıştır. Fakat bu iki rek'at, ikindinin değil, mübrem bir meşgûliyet dolayısıyla vaktinde edasına imkân bulamadıkları öğle namazının son sünnetidir. ..."⁵¹.

*

Sahâbe devrinin ihtilâflı kelâm meselelerinden birisini, Hz. Peygamberin, Mi'râc'da Rabbini görüp görmediği hususu teşkil eder.

● Hz. Aişe ve İbn Mes'ûd (ö. 32/652) menfi kanâattedir. Buna mukâbil İbn Abbâs⁵² ve Kibâr-ı Tâbiûndan Urve, Ka'bu'l-Ahbâr, Hasan, Zuhri... gibi âlimlerin görüşü müsbet istikâmettedir. Bu sonuncular kendi aralarında da ihtilâfa düşmüş, kimisi bizzat gözleriyle gördü derken, diğerleri bunu kalb gözüne yorumlamıştır⁵³.

İşte, Hz. Aişe'nin talebelerinden olan Mesrûk (ö. 62/682), bu ihtilâflı meseleyi, onu Peygambere ilk soran kimse olan⁵⁴ Mü'minlerin âlim Annesine açıyor. Hz. Aişe, âyetlerle delillendirdiği cevabına şöyle başlamıştır:

"Söylediğin şeyden saçlarım diken diken oldu. Sana şu üç şeyi kim söylelse, yalan söylemiştir: Kim Muhammed Aleyhisselâm Rabbini gördü, derse..."⁵⁵.

Bu mesele müteâkib asırlarda da ilâhiyatçı çevreleri meşgul etmekte devam edecektir. Müsbet görüşü paylaşan büyük muhaddislerden İbn Huzeyme (223-311/838-923), "Sahih"inde, Hz. Aişe'yi şu şekilde zayıflatmak istemektedir: "Hz. Aişe'nin nefyi bir ilme (hadîse) dayanıyor değildir. Âişe, Hz. Peygamberden, Rabbini görmediğine dâir birşey nakletmemektedir. Kendisi bu hükme, sâdece âyeti te'vil ederek varmıştır".

Kezâ Nevevî de (631-676/1233-1278), İbn Huzeyme'ye ittibâen şu görüşte bulunuyor: "Âişe, rü'yetin vukûunu merfû bir hadisle nefyetmemiştir. Şâyed böyle bir hadîsi olsaydı zikrederdi. Ancak âyetten istinbâtına dayanmaktadır. Kendisine başka Sâhâbiler muhâliftir. Bir Sâhâbi bir kavilde bulunur. Ötekiler ona muhâlif kalırsa, bu kavil bir hüccet sayılmaz. Âyetteki "idrâk" kelimesinden murâd, ihâta demektir. Bu da rü'yete mâni değildir".

51 *Musned* VI, 183-184.

52 *Ahvezî* IX, 168, r. 3333; *Mustedrek* II, 316, 469.

53 *Askalâni* VIII, 429-431.

54 *Muslim* 159, r. 287.

55 *Buhâri* VI, 50; *Muslim* 159; *Aynî* IX, 174-176; *Askalâni* VIII, 429-; *Kastallâni* VII, 343

Bu görüşleri nakleden İbn Hacer (773-852/1372-1449), her iki büyük muhaddisin düştüğü gaflete parmak basmakta ve onların 'yok dediği hadisin Muslim'de mevcut olduğunu'⁵⁴, bilhassa Muslim'in şârihi Nevevî'ye, kibâr bir şekilde hatırlatmaktadır⁵⁶.

Bu meseleye, büyük tarihçi ve muhaddisimiz, İmâm Zehebî'nin (673-748/1274-1347) şu kat'î ifâdesiyle son verelim: "Hz. Peygamberin Allah Teâlâyı gözleriyle gördüğüne dâir bize celi bir nas gelmiş değildir. Bu mesele Müslümanın, dininde sükûtle geçiştiremeyeceği meselelerdendir..."⁵⁷.

*

İslâm ilimlerinin her dalında olduğu gibi, Tefsîr sâhasında da, Hz. Âişe'nin yaptığı tavzihlerin karar mercii olduğunu görüyoruz. Bu çeşid istidraklerinden de misal vererek yazımızı bitirelim.

● Siyasî çıkarların avukathîğini yaptırtmak gâyesiyle, devirler boyunca, sayısız denecek derecede hadis uydurulabilmiş olmasının yanı sıra, Kur'an-ı Kerim âyetlerinden de, mahdut ölçüde de olsa, istifâdeye kalkışılmış olduğu bir vâkıdır. Bu çeşid gayretlerden birisi olarak görünen bir teşebbüsün Hz. Âişe tarafından nasıl başarısızlığa uğratılmış olduğu husûsu aşağıdaki rivayetten ortaya çıkmaktadır.

Mekke'de vefat etmiş tâbiilerden Yûsuf ibn Mâhek (ö. 103/721?) anlatıyor:

"Mervân Hicâz vâlisi idi, Muâviye tayin etmişti (Medine valiliği 41-49 ve 56-57 arasındadır). Hutbeye çıktı, Yezîd'e, babası Muâviyeden sonra bey'at edilmesinden bahsediyordu. Ebû Bekir'in oğlu Abdurrahman birşeyler söyleyince Mervân onun yakalanması emrini verdi. O da kaçıp (kız kardeşi) Hz. Âişe'nin evine girdi. Yakalamaya muvaffak olamadılar. Bunun üzerine Mervân: Bu adam o kimsedir ki Allah onun hakkında: -Ana babasına: öf be, ...- âyetini indirmiştir⁵⁸, dedi. Perdenin ardında bunları duyan Âişe şöyle cevap verdi: Cenâb-ı Hak, benim ma'sûmiyetimi bildiren âyet⁵⁹ dışında, bizim hakkımızda Kur'an olarak hiçbir şey inzal etmemiştir"⁶⁰.

Vak'anın kahramânı olan Abdurrahman, kaynakların verdiği bilgilere göre, Bedir ve Uhud harblerine Müşrikler tarafında iştirak etmiş, Kureyşlilerin en şecî ve keskin okçularındandır. Mübâreze için ortaya çıktığında karşısına

56 *Askalâni* VIII, 429.

57 *Nubelâ* II, 118.

58 46. *Ahkâf*/17

59 Bk. 24. *Nûr*/11-16.

60 *Buhârî* VI, 42.

habası Hz. Ebû Bekir'in dikilmek istediği, fakat Hz. Peygamber tarafından buna manî olduğu mezkûrdur. (6/628'de) Hudeybiye'de müslüman oldu. Cemel'de Hz. Aişe ile birlikte idi. Mekke'de 53 (veya 55) senesinde vefat etmiştir⁶¹

Kaynaklarımızın verdiği tamamlayıcı bilgilere göre⁶², Abdurrahmân'ı feverân ettiren husus, Mervân'ın, Yezîd'e biat edilmesini teklif ederken, bu işi, Ebû Bekir ve Ömer'in Sünnet'i olarak takdim etmiş olmasıdır. Abdurrahmân haklı olarak buna karşı çıkmış ve "Çocukları için biat almak onların değil, Hirakl'in, Kayser'in, Kisrâ'nın sünnetidir" demiştir. Bu müdâheleye fenâ halde içerleyen Mervân'ın, Abdurrahman'a: "Sen hakkında .... âyeti nâzil olan adam değilmişin?" şeklinde hücum etmesi üzerine, onun da: "Asıl sen, Hz. Peygamber'in lânetlediği babanın mel'ûn oğlu değilmişin?" şeklinde cevap verdiği ve hâdisenin, Buhârî'nin naklettiği neticeye müncer olduğu verilen mâlûmât arasındadır. Abdurrahman'ı bu tutumundan çevirebilmek için Muâviye'nin kendisine 100 000 Dirhem gönderdiği, fakat onun bunu geri çevirdiği de mervidir.

Âyetin sebab-i nüzûlünü Abdurrahmân'a bağlayan İbn Abbâs rivayeti-ne⁶³ Zeccâc (241-311/855-923): "bâtıl" demektedir.

Mevzû ile ilgili rivayetleri kaydettikten sonra İbn Hacer (ö. 852/1449) kendi hükmünü şöyle açıklar: "Âişe'nin reddiyesi isnâd bakımından en sahîh, kabûl edilmeye en lâyık olandır".

Buraya kadar misâl olarak verdiğimiz istidraklerinden ve pek çok benzerlerinden de anlaşılacağı üzere, Hz. Aişe'nin yaptığı tenkidlerde hareket noktası Kur'ân ve Sünnet'tir. Bu iki kaynaktan aldığı İslâmî kültürüne kendi müşâhede ve düşüncelerini de katarak, pek çok meselede İslâmî cemiyyetini aydınlatan bir ilim ve fazilet meş'alesi olmuştur.

Hz. Aişe'nin şahsında en güzel ifadesini bulan İslâm ilminin devirler boyunca arzettiği manzaranın tesbîti, İslâmın hâl-i hâzır durumu ve istikbâli bakımından son derece ehemmiyeti hâizdir. İslâm Kitâbiyatının bütünü ile ortaya çıkarılması ilk şartını yerine getirmedikçe, o istikbâli kurmaya tabiatıyla imkân düşünülemez. Bu kitâbiyât yardımıyla İslâm kültürünü Hz. Âişe zihniyetiyle ortaya koyacaklara ise, devrimizin her zamankinden daha muhtac bulunduğunu söylemeye bilmem lüzum var mıdır?

61 *Vâkidi* 257; *Mustedrek* III, 473-477; *İstiâb* r. 1394; *Usdu'l-Gâbe* III, 304-306; *İsâbe* II, 399-401, r. 5153; *Tehzib* VI, 146-147, r. 298....

62 Bir evvelkilerden ayrı olarak bk. *Aynî* IX, 145-147; *Askalânî* VIII, 407-408; *Kastalânî* VII, 325; *Taberi-Tefsîr* XXVI, 19; *Şevkânî* V, 19-20; *Zâdu'l-Mesîr* VII, 380-381.

63 Mezkûr âyetin nüzûlü sırasında İbn Abbâs'ın 1-2 yaşında olması gerekir!

Makâlede Zikredilen KAYNAKLAR

Kur'ân-ı Kerîm.

- Ahvezi: *Tuhfetu'l-Ahvezi (Tirmizî Şerhi)*, 1-10, Mısır 1967.
- Askalâni: *Fethu'l-Bârî (Buhârî şerhi)*, 1-13, Mısır, 1319-1329/1901-1911.
- Asr-ı Saâdet: *Süleyman Nedvî, Ö. R. Doğrul tercemesi*, İstanbul 1928.
- Aynî: *Umdetu'l-Kârî (Buhârî şerhi)*, 1-11, İstanbul 1308/1890 -?.
- Aynu'l-İsâbe: *Suyûtî (Süleymâniyedeki yazmaları, bk. Not: 10)*.
- Beyhakî: *es-Sunenu'l-Kubrâ*, 1-10, Haydarâbâd, 1344-1355/1925-1936.
- Buhârî: *el-Câmiu's-Sahîh*, 1-8, İstanbul, 1315/1898.
- Buhârî-Tarih: *et-Târihu'l-Kebîr*, Haydarâbâd, 1-4, 1361-1384/1942-1964.
- Ebû Dâvûd: *es-Sunen*, 1-2, Mısır, 1952.
- Fehrese: *İbn Hayr*, Mısır, 1963.
- Fetâvâ, *İbn Teymiyye* (1-5) Mısır, 1326-1329/1908-1911.
- El-Fethu'r-Rabbâni: (*Musned'in fıkıh bâblarına göre tertibli nüshası*)
Sââtî, 1-16... Mısır.
- El-Fihrusu'l-Meşrûh*, Haydarâbâd, 1388/1968.
- İbn Sa'd: *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kebîr*, Beyrut ve Leiden baskıları.
- İcâbe: *Zerkeşi*, Dimeşk, 1939.
- İstiâb: *İbn Abdî'l-Berr*, 1-4, Mısır.
- İtibâr: *Hâzimi*, Haydarâbâd, 1319/1901.
- Kastallâni: *İrşâdu's-Sârî (Buhârî şerhi)*, 1-10, Mısır, 1307/1889.
- Keşfu'z-Zunân, *Kâtib Çelebî*, 1-2, İstanbul, 1941-1943.
- MM: *el-mu'cemu'l-Mufehres*, 1-7, Leiden, 1936-1969.
- Muslim: *M. Fuâd Abdalbâkî neşri*.
- Musned: *Ahmed ibn Hanbel*, 1-6, Mısır.
- Mustedrek: *Hâkim*, 1-4 Haydarâbâd, 1334-1342/1915-1923.
- Muvatta: *İmâm Mâlik, M. Fuâd Abdalbâkî neşri*.
- Muvatta-Şeybânî: *Abdullâuf neşri*, Mısır, 1967.
- Nesâi: *es-Sunen*, 1-8, Mısır, 1930.
- Nubelâ: *Siyeru Âlâmi'n-Nubelâ, Zehebî*, 1-3..., Mısır.
- Şevkânî: *Fethu'l-Kadîr*, 1-5, Mısır.
- Sahîfe: *Hemmâm ibn Munebbih'in Sahîfesi*, İlahiyat Fak. Yayını, 1967.

Taberî-Tefsîr: 1-30, Mısır, 1957.

Tahâvi: *Şerhu Meâni'l-Âsâr*, 1-4, Mısır, 1387-1388/1967-1968.

Tehzîb: *Tehzîbu't-Tehzîb, İbn Hacer*, 1-12, Haydarâbâd, 1325-1327/1907-1909.

Terâtîb: *et-Terâtîbu'l-İdâriyye*, Kettâni, 1-2.

Usdu'l-Ğâbe: İbnu'l-Esîr, 1-5, Mısır, 1280/1863.

Vâkidi: *Kitâbu'l-Meğâzi*, 1-3, 1966.

Zâdu'l-Mesîr: *İbnu'l-Cevzi*, 1-9, Dimeşk, 1968.

Zurkânî: (*Muvatta şerhi*), 1-4, Mısır, 1310/1893.